

Україна в другій половині 1919р. – навесні 1921р.

План

1. Утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР).
2. Формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР.
3. Політика воєнного комунізму
4. Варшавська угода
5. Радянсько-польська війна і Україна

Утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)

Упродовж зими-весни 1919 р. на всій території України (окрім Надзбруччя) більшовики встановили свою владу. 6 січня 1919 р. рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду назва держави – Українська Народна Республіка, яка була прийнята Центральною Радою, скасувалася і вводилася нова – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Юридичне оформлення Української радянської держави відбулося 10 березня 1919 р. з прийняттям Третім Всеукраїнським з'їздом рад першої Конституції УСРР.

Для українських більшовиків взірцем державотворення за формою і за змістом стала радянська Росія. Тому український уряд дістав назву – Рада Народних Комісарів (РНК), повторюючи назву подібного російського органу. Уряд обирався Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК), а в Росії – Всеросійським Центральним виконавчим комітетом. Головою українського уряду Москва рекомендувала призначити Х.Раковського.

Водночас з Раднаркомом існувала і партійна влада. Її очолював – Центральний Комітет партії більшовиків України (ЦККП(б)У). Як правило, до складу уряду і партійної верхівки входили одні і ті ж люди.

На місцях, в губернських центрах також створювалися ради, у волосних центрах діяли військово-революційні комітети. Нова влада офіційно проголошувала їх органами диктатури пролетаріату, хоча насправді вони здійснювали диктатуру більшовицького режиму.

Сутність внутрішньої політики більшовиків полягала у руйнації існуючої в Україні економічної системи, що ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах та заміні її прямим товарообміном. Така політика отримала в Росії назву воєнного комунізму та почала запроваджуватися більшовиками в Україні ще з кінця 1918 р.

Її важливою складовою був процес націоналізації засобів виробництва у промисловості та сільському господарстві. Селянство складало на той час приблизно 80% населення України, тому радянська влада була зацікавлена в його підтримці. Аграрну реформу розпочали із конфіскацію поміщицьких, удільних, монастирських та церковних земель. Але не всі вони передавалися безземельному та малоземельному селянству. Кращі чорноземи більшовицька влада передала новоствореним радгоспам і комунам. Окрім того, найбільш продуктивні землі передавалися націоналізованим цукровим заводам і гуральням. Решту земель держава надавала селянам, але за умови створення ними великих колективних господарств. Така політика, як і насильницьке вилучення у селян продовольства викликала їхнє незадоволення.

Формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР

Відновлення радянської влади в Україні супроводжувалося заявами російського керівництва про визнання незалежності УСРР. Комуністичний режим

намагався представити прихід більшовицьких військ в Україну братньою допомогою з боку Росії. Наприклад, у резолюції VIII Всеросійській партконференції у грудні 1919 р. наголошувалося, що Російська комуністична партія стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР, але водночас зауважувалося на необхідності сприяти реалізації права трудящих користуватися різною мовою в державних установах та протидіяти спробам відтіснити одну з мов на другий план.

Утвердження радянської влади в Україні супроводжувалося реальними діями направленними на зміцнення централізму через формування системи ревкомів. 11 грудня 1919 р. у Москві було створено Всеукраїнський революційний комітет, який зосередив у своїх руках вищу законодавчу і виконавчу владу в Україні. Головою Всеукрревкому став більшовик Г.Петровський.

До основних завдань новоствореного центрального органу влади входило встановлення повного контролю над територією України, формування нових органів радянської влади та придушення антибільшовицьких сил. Своєю резиденцією Всеукрревком зробив пролетарський Харків. Відновлення місцевої влади відбувалося через призначення Всеукрревкомом губернських революційних комітетів. Вони, у свою чергу, створили повітові ревкоми та затверджували волосні й сільські.

Діяльність Всеукрревкому була спрямована на зміцнення більшовицької радянської влади в Україні на принципах централізму та уніфікації всіх сторін життя суспільства відповідно до норм, що склалися у РСФРР. У січні 1920 р. Всеукрревком підтвердив попередні угоди про повне об'єднання військових сил УСРР та РСФРР. У лютому 1920 р. після остаточного утвердження радянської влади в Україні Всеукрревком склав свої повноваження і передав владу Рад наркому та ВУЦВК. Останній розгорнув підготовку до виборів рад в Україні.

Політика воєнного комунізму

Сутність політичного курсу більшовиків полягала у руйнації існуючої в Україні економічної системи, що ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах та заміні її прямим товарообміном. Така політика отримала в Росії назву «воєнного комунізму».

Воєнний комунізм – внутрішня політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни з метою зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів в руках держави. Характеризувався широкою націоналізацією промислових підприємств, централізацією управління промисловістю, цілковитою заборонаю свободи торгівлі, введенням продрозкладки і трудової повинності.

Визначають такі складові політики "воєнного комунізму":

- введення (травень 1918 р.) продовольчої диктатури (хлібна монополія держави і тверді ціни, продзагони тощо);
- націоналізація всіх підприємств;
- централізація розподілу сировини та готової продукції;
- заборона вільної торгівлі (листопад 1918 р.), обмеження грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів;
- мілітаризація народного господарства, встановлення державного контролю за виробництвом, уведення загальної трудової повинності;

— запровадження (січень 1919 р.) продовольчої розкладки на хліб, а потім і на інші продукти сільського господарства.

Розглянемо детальніше. Важливою складовою політики «воєнного комунізму» був процес націоналізації засобів виробництва. Декрет про порядок націоналізації підприємств надавав право здійснювати її виключно уряду УСРР. Законом передбачалося усупільнення в першу чергу великих підприємств, які мали державне значення. Для керівництва цим процесом у республіці було створено Українську раду народного господарства (УРНГ). Протягом 1920 р. державними стали понад 11 тис. підприємств з 82% робітників. Підприємства, що переходили у власність держави, часто закривалися через занепад трудової дисципліни, брак сировини та втечу робітників, які не хотіли працювати майже задурно.

Більшовики вважали, що виходом з цього скрутного становища може стати мілітаризація економіки. Наприкінці січня 1920 р. в Україні було створено Трудову армію. До її функцій входили заготівля сировини і продовольства, видобуток палива, забезпечення підприємств робочою силою та ін. Суворая реальність нової влади ніяк не співпадала з її обіцянками, що робітники стануть господарями заводів і фабрик.

Селянське питання для більшовицької партії було одним з найбільш болючих. Соціальною опорою партія проголошувала робітничий клас, а селянство вважала тільки союзником, та й то не все, а тільки бідноту. До більшості селян радянська влада ставилася насторожено, оскільки вони були природними власниками засобів виробництва. Тому більшовики прагнули поширити націоналізацію і на сільське господарство.

Ще у 1919 р. вони розпочали аграрну реформу, за якої проводилась передача конфіскованих земель насамперед колективним господарствам, і лише частково — селянам. Такі перетворення викликали обурення селян. Більшовики, остерігаючись, що ситуація на селі може вийти з під контролю, були вимушені піти на поступки. Влада, намагаючись завоювати прихильність українських селян, віддала їм майже половину земельного фонду цукрових заводів. Навіть такі заходи не зняли соціальної напруги на селі. Українське селянство вважало, що радянська влада не виправдала їхніх сподівань.

На село поширювалась і політика воєнного комунізму. Приватну торгівлю продуктами харчування було заборонено. Наприкінці лютого 1920 р. Раднарком УСРР з метою забезпечення міст і армії продовольством прийняв закон про продовольчу розкладку.

Продовольча розкладка — система заготівель харчових продуктів і сільськогосподарської сировини, побудована на примусовому товарообміні та конфіскації.

Для кожної губернії визначалася кількість зерна, яку вона мала здати державі. Ця кількість «розкладалась» місцевою владою на окремі селянські господарства. Після здачі зерна за нормами селянам залишався тільки прожитковий мінімум та посівний матеріал, решту забирали без всяких відшкодувань. Здійсненням продрозкладки займалися спеціальні органи.

Селяни відповіли на ці заходи новим сплеском збройної боротьби. Тоді більшовицька влада вдалася до старого добре знаного методу — розподіляй і володарюй. У травні 1920 р. за рішенням ВУЦВК почали створюватися комітети незаможних селян.

На комнезами, насамперед, покладався обов'язок представляти політику більшовиків на селі та розгорнути боротьбу проти заможних селян. Для заохочення комбідів до вилучення зерна в односельців влада дозволила їм залишати для власних потреб до 25% від конфіскованого. Восени 1920 р. в Україні налічувалося близько 11 тис. комнезамів. Вони не тільки стали безпосередніми представниками більшовицької влади, а й підпорядковували собі сільські ради. На боротьбу з селянством комуністичний режим кинув і продовольчі загони, які формувалися в містах з робітників. З березня по вересень 1920 р. ЦК КП(б)У разом з профспілками направили до продзагонів близько 15 тис. робітників. Окрім того, у боротьбі з селянством влада почала використовувати Червону армію. Ситуація в українському суспільстві внаслідок політики воєнного комунізму стала вкрай напруженою.

У 1920 р. внаслідок громадянської війни та реалізації політики "воєнного комунізму" порівняно з 1917 р. виробництво промислової продукції в країні зменшилося і становило 1/10 довоєнного рівня. У 1920 р. продукували сталі 1,7 %, прокату — 1,8, вугілля (Донбас) — 22 % від рівня 1913 р. Такий стан економіки спонукав до нової хвилі націоналізації. В Україні вона почалася втретє. Держава отримала 11 тис. промислових підприємств, щоправда, їй вдалося більш-менш забезпечити роботою лише 4 тис. із них. У січні 1920 р. було створено Українську трудову армію, 30 тис. бійців якої працювали на окремих підприємствах, їх не одноразово використовували як знаряддя примусу. В господарській практиці поширилися мілітаризація праці, трудові повинності.

Варшавська угода

Наприкінці 1919 р. Польща, маючи серйозну підтримку з боку Антанти, продовжувала створення своєї держави «від моря до моря». Вона нарощувала військовий потенціал, спираючись на допомогу США, Англії та Франції, і навесні 1920 р. створила одну з найбільших армій у Європі, що нараховувала 738 тис. чол. Вона захопила значну частину Білорусії і українські землі до річок Збруч і Горинь.

Радянська Росія в цей час вела виснажливу боротьбу з білогвардійськими військами і не могла протидіяти полякам. Тому її уряд неодноразово звертався з пропозиціями до Польщі розпочати переговори, однак ці звернення залишалися без відповіді.

Водночас з активізацією дій польських збройних формувань, на українській території точилися запеклі бої військ УНР, які здійснювали Перший зимовий похід по тилах Червоної армії. В лютому 1920 р. вони форсували Дніпро в районі Золотоноші і розгорнули бої за Липовець, Умань, Черкаси, Канів, Смілу, Балту та інші міста України. Петлюрівці нищили радянські гарнізони, комунікації, органи радянської влади. Згодом, за наказом Головного отамана, загони УНР почали пробиватися на захід у Польщу.

С.Петлюра прагнув скористатися ускладненням відносин між Польщею і радянською Росією. Він, граючи на їхніх протиріччях, шукав можливості отримати шанс на збереження УНР. Головний отаман відправив до Варшави дипломатичну місію, яка мала розпочати переговори з польською стороною про створення єдиного антибільшовицького фронту. Переговори проводилися в декілька етапів і були дуже складними для української сторони, бо поляки всіляко

використовували скрутне становище УНР і вимагали постійних поступок з боку С.Петлюри.

З українського боку, це була остання спроба домогтися незалежності: спираючись на союзників-поляків, звільнити українські території від Червоної армії й відновити владу Української Народної Республіки.

З боку Польщі, це була спроба перемогти головного ворога – Червону армію, з якою поляки воювали на той час вже понад рік. Українці були союзниками, які мали допомагати їм на своїй землі боротися проти більшовиків.

21 квітня 1920 р. обидві сторони підписали загальну і торгівельно-економічну конвенцію, за якою польський уряд визнавав незалежність УНР. Конвенція визначила нові польсько-українські кордони. Під польську владу відійшли Галичина, Західна Волинь, частина Полісся, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя і Посяння. 24 квітня 1920 р. було укладено військову конвенцію, яка передбачала початок спільних польсько-українських воєнних дій проти більшовицьких військ на території України. Окрім того, С.Петлюра погодився на період воєнних дій підпорядкувати збройні сили УНР польському командуванню.

Зрештою, усі ці три конвенції склали Варшавську угоду між УНР і Польщею, яка передувала радянсько-польській війні 1920 р. Значна кількість українських політиків засудила підписану С.Петлюрою угоду, вбачаючи у ній домінування інтересів поляків.

Радянсько-польська війна і Україна

Після підписання Варшавської угоди Польща, об'єднавши свої сили з УНР, 25 квітня розпочала війну проти РСФРР. Поляки, маючи значну перевагу в живій силі і техніці, вдарили в стик Західного та Південно-Західного фронтів. Проти більшовиків діяли об'єднані польсько-українські війська, які нараховували 20 тис. польських і 15 тис. українських вояків. Вони намагались, скориставшись раптовістю нападу, оточити Червону армію та знищити її. За перший тиждень боїв збройні сили союзників вибили більшовиків з Житомира, Бердичіва і Козятина. Але, незважаючи на значні успіхи, війська під командуванням Ю.Пілсудського не змогли оточити радянські збройні формування, а це означало, що війна затягується. Згодом наступ поляків та петлюрівців почав згасати. Останнім їх значним успіхом стало здобуття 6 травня 1920 р. Києва. Через три дні польська армія та частини УНР, намагаючись розвинути успіх, форсували Дніпро, але були зупинені на лінії Вишгород-Бровари-Бориспіль. Загальмувалося просування військ Ю.Пілсудського та С.Петлюри і на Одеському напрямку. Вони так і не змогли дійти до чорноморського узбережжя.

Переважна більшість населення зі страхом поставилося до розгортання бойових дій в ході радянсько-польської війни та приходу поляків разом з петлюрівцями в українські землі. Участь у війні військ УНР розцінювалась як прагнення С.Петлюри будь-якою ціною повернути собі владу в Україні.

Утримання польських окупаційних військ стало важким тягарем для українського населення. Формально, за угодою, прихід поляків виглядав як допомога українцям у визволенні їх земель від більшовиків. Насправді відбулася польська окупація України. Адміністрація УНР офіційно оформилася лише на початку липня. Проте, її можливості були обмежені. Поляки часто ігнорували її, на Волині та Поділлі вона зовсім не сформувалася, і влада тут зосереджувалася в руках польської верхівки.

З перших днів перебування в Україні поляки почали вивозити промислове обладнання, різну продукцію та сировину. По всій українській території були розгорнуті грабежі, репресії, єврейські погроми. Все це викликало опір українського населення і збройні виступи проти поляків. Ю.Пілсудський направляв проти повстанців регулярні війська, які жорстоко розправилися з місцевим населенням. Масові розстріли повсталих селян поляки здійснювали в Дубно, Рівному, Старокостянтинові та інших містах.

Окрім стихійних селянських виступів, проти поляків діяли підпільні організації, очолювані переважно більшовиками або представниками інших соціалістичних партій. В кінці травня активну організаційну діяльність розгорнуло Зафронтове бюро ЦК КП(б)У. Воно не обмежувалося тільки підготовкою повстань українського населення проти окупантів, а й здійснювало антивоєнну агітаційну роботу серед польських вояків. Українські більшовики налагодили навіть випуск газети “Жолгнеж польський”, друкували для польських солдат листівки, брошури, відозви, де закликали їх повернути зброю проти влади Ю.Пілсудського.

Радянське керівництво переправило на польський фронт найбільш боєздатні частини. 5 червня 1920 р. Червона армія перейшла у контрнаступ. У результаті для поляків виникла загроза оточення і вони вимушені були відступити. Через два дні більшовики оволоділи Житомиром і Бердичевом, а 12 червня - увійшли в Київ.

Радянські війська перейшли у наступ по всьому фронту. У липні армія Ю.Пілсудського залишила Вінницю, Жмеринку, Проскурів, Кам'янець-Подільський. Воєнні дії були перенесені на територію Західної України. Одночасно з успіхами радянського Південно-Західного фронту, що діяв в Україні, активний наступ більшовики розгорнули силами західного фронту в Білорусії.

Поступово війська поляків почала охоплювати паніка, їх відступ з України все більше ставав подібним на втечу. Польща опинилася перед загрозою повного краху. Радянське керівництво було настільки впевнено у своїй перемозі, що вирішило наступати на Варшаву тільки силами Західного фронту, а частини Південно-Західного - направило на Львів, сподіваючись підняти соціалістичну революцію в західноукраїнських землях.

Ю.Пілсудський звернувся за допомогою до Антанти. Верховна рада Антанти 4 липня 1920 р. направила ноту радянському уряду з пропозицією розпочати переговори між Росією і Польщею. У разі відмови більшовиків Антанта залишала за собою право надати Польщі будь-яку допомогу. Радянське керівництво дало згоду на переговори, але водночас віддало наказ своїм військам форсувати наступ на Варшаву.

Більшовики були захоплені ідеями світової революції. Вони розглядали польські землі як плацдарм свого проникнення у Західну Європу. З приходом радянських військ до Польщі тут було створено ревком на чолі з Ф.Дзержинським. Цей орган розгорнув активну діяльність з формування місцевих рад, почала здійснюватися націоналізація. Поміщицькі маєтки переходили під управління наймитських комітетів.

У Східній Галичині у серпні було проголошено Галицьку соціалістичну радянську республіку на чолі з Галревкомом, головою якого став більшовик В.Затонський. Водночас, у Сколівському повіті комуністи підняли проти поляків повстання і створили Бойківську радянську республіку. Західноукраїнське

населення розглядало утворення регіональних радянських республік як форму протесту проти свавілля поляків. Водночас населення Західної України виявилось байдужим до соціалістичної революції і сподівання більшовиків на її розгортання не виправдалися. Радянські війська не змогли захопити Львів. Зазнавши великих втрат, вони загальмували своє просування.

Наступ радянських військ і на Варшаву поступово почав згасати (все більш відчутною ставала втома, втрати живої сили, нестача боєприпасів). Загроза знову підпасти під залежність від Росії згуртувала поляків. Вони зупинили більшовиків під Варшавою в районі приміської фортеці Модлін і перейшли у контрнаступ, завдавши нищівної поразки Червоній армії. Проте розвинути свій успіх поляки не змогли. Вичерпаними виявилися наступальні можливості і радянської Росії.

У серпні 1920 р. обидві сторони розпочали у Мінську переговори про перемир'я. За цих умов війська УНР вирішили продовжувати боротьбу проти радянських військ самостійно. Проте, Червона армія використавши перемир'я перегрупувала свої сили і у листопаді 1920 р. вибила петлюрівців з України на територію Польщі.

Мирні переговори розпочаті між воюючими сторонами у Мінську були перенесені на початку вересня 1920 р. до Риги і тривали там аж до весни 1921 р. Зрештою, 18 березня 1921 р. Польща з одного боку і РСФРР та УСРР з іншого підписали **Ризький** мир. За його умовами обидві сторони зобов'язувалися припинити воєнні дії. Окрім того, договір анулював Варшавську угоду між Польщею і УНР, та встановив нові кордони, за якими Західна Україна і Західна Білорусія входили до складу Польщі.

Контрольні запитання:

1. Передумови та дата створення Української Соціалістичної Радянської Республіки.
2. Суть «Продовольчої розкладки»
3. Умови Варшавської угоди.
3. Наслідки громадянської війни та реалізації політики «воєнного комунізму»
4. Причини та наслідки українсько-польської війни.